

ПОБУТ ТА ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЖІНОК КОЗАЦЬКОГО ЗАПОРОЖЖЯ У ЗМІСТІ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРІЇ: ВИМОГА ЧАСУ ЧИ ЗАБАГАНКА НАУКОВЦІВ?

Автори підручників і посібників з історії України XVI—XVIII століття в контексті розповідей про козацтво та Запорозьку Січ, як правило, не оминають увагою і побут та повсякденне життя запорозької козацької громади.

Більшість описів козацького життєустрою побудовано за такою логікою: жінок на Запорозжі або взагалі не було, або було так мало, що вони не залишили по собі історичного сліду достатнього для відтворення образу жіночої активності: «липарю й лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати» [1].

Мірилом ставлення запорозького козацтва до жінок історики традиційно обирають широковідому історичну пісню про козацького зверхника Сагайдачного:

*«Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний!...»*

«Безшлюбний», скептично налаштований до жіноцтва козак подається в навчальній літературі як незаперечний український архетип чоловіка та основна складова частина «очоловіченої» моделі ранньомодерного українського суспільства. У такому ідеалі чоловіка, твердять дослідники, «відбилася вся українська історія, а особливо історія XVII ст. з його прагненням до освіти, миру, людяності і водночас із безконечними війнами, безконечними смертями в ім'я віри і свободи» [2]. І це при тому, що формування козацтва було лише одним з аспектів багатогранного культурного й суспільного життя українського народу XVI—XVII ст..

Отак, поза обрієм зацікавлення школярів, вчителів і студентів опинився один з найжиттєвіших відломів старого українського громадянства — жіноцтво, а пройдений шляхтянками, міщанками, козачками і простими селянками шлях наче провалився, залишаючи чорну прірву в нашому історичному пізнанні...

А може жінки Козацької України і справді не полишили вагомого історичного сліду, достатнього для відтворення образу жіночої активності?

Відповіді на поставлене запитання можна лише відкривши для нового прочитання ті сфери людського життя, які ще до недавнього часу вважалися неважливими в контексті позитивістського аналізу —

повсякденність, приватне життя, традиції і звичаї [3]. Тобто ті сфери, з якими найчастіше пов'язували і до яких «відносили» будь-яку жіночу активність.

Звернення до історії повсякденності в цьому контексті є, на наш погляд, цілком виправданим, бо без детального вивчення уявлень людини про оточуючий її світ неможливо зрозуміти механізми взаємодії населення країни, регіону або навіть того чи іншого населеного пункту із оточуючим його навколишнім середовищем [4].

Історія повсякденності — це історія тих, хто непомітний для великої історії, хто включений в історичний процес як пересічна людина. Таким чином, центральними в аналізі повсякденності виступають життєві проблеми тих, хто залишився безіменним в історії. «Структури повсякденності» охоплюють усе те, з чого складається життя людини: її умови, потреби (харчування, житло, одяг, прикраси, взуття), а також увесь спектр відповідних взаємин, вчинків, бажань, ідеалів, звичаїв і традицій, цінносних орієнтацій, що регулюють поведінку людей, індивідуальну і колективну практику, форми комунікації [5].

Історична реконструкція минулого лише на основі державницьких, ідеологічних, соціально-політичних, воєнних та культурно-мистецьких параметрів не є доволі вичерпною. Бо реалізація цілого ряду взаємозв'язків, які склалися в українському суспільстві (людина і побут, людина і війна, людина і релігія, людина і влада), неможлива без присутності жіночого чинника. Вияснення механізмів функціонування конкретної системи, в якій реалізувалася соціальна поведінка людини, має включати в себе не тільки економічну, політичну чи воєнно-стратегічну основу її життєдіяльності. Важливе місце повинно належати і мікросередовищу, в якому жив конкретний індивід, керуючись його обов'язковими нормами поведінки, духовною орієнтацією та стереотипами морально-етичних цінностей [6]. Те, як людина і суспільство дивляться на проблему, окреслює межі цієї проблеми, а опис реальності, учасниками та очевидцями подій, як правило, впливає як на саму реальність [7], так і на її сприйняття та подальше усвідомлення.

Проблема присутності жінки у воєвничому сере-

довши південноукраїнських степів з периферії розгляду (тобто, з того, як вона представлена в джерелах) лише в останнє десятиріччя ХХ ст. потрапляє до його центру, хоча джерела, самі по собі, не давали для цього підстав — підстава визначалася, до певної міри, вимогами часу та спробами окремих істориків критично осмислити «очоловлений по самі вінця» (і прийнятий за аксіому тогочасною гуманітарною наукою) історичний наратив попередників.

Річ у тім, що в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. зусиллями знаних вітчизняних істориків Аполлона Скальковського [8], Пантелеймона Куліша [9] та Дмитра Яворницького [10], у відповідності з існуючими на той час тенденціями часу і місця, була сформульована концепція, згідно з якою постать жінки в межах Вольностей Війська Запорозького Низового розглядалась козацтвом як меншовартісна. Посилаючись на «регулу» — «неписаний статут Запорозького товариства», А. Скальковський твердив про те, що всі чини і звання війська Запорозького, від кошового до полкового хорунжого, одержувало тільки товариство, тобто нежонаті козаки, одружені ж ніякого чину і посади обіймати не могли [11]. Право сидіти зимівниками також могло мати тільки товариство зі своїми служителями, або молодиками, записаними по куренях або ні, але теж холостими. Батько міг жити «із синами або родичами, якщо ці останні по куренях вважалися, але жодної жінки в зимівниках не було і бути не могло...» [12].

Відтоді історіографічний штамп про «безшлюбність» запорозького козацтва та небажаність присутності жінки в межах військового табору — Січі [13] став відправним пунктом усякого мислення при розгляді питань, пов'язаних з історією українського козацького війська.

Отож, аби вияснити, чи відповідає дійсності винесена у заголовок теза про присутність жіночої складової в культурному просторі козацького Запорожжя, спробуємо подивитись на пройдений шляхтянками, міщанками, козачками і простими селянками шлях кризь призму світоглядних уявлень і традицій життєустрою людей тієї епохи. Для цього, відгородивши мозок від вірусу сучасності, по-новому вчитаемось в сюжети легенд і переказів з теренів колишнього Запорожжя, в сторінки козацьких літописів, письмових джерел, а також в рядки історичних пісень і дум, які й досі зберігають дух та присмак козацької епохи.

Пошуки «слідів» жіночої присутності в культурному просторі [14] Запорожжя розпочнемо з того, що в межах ХVІ — останньої чверті ХVІІІ століття українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, Польсько-Литовської держави — Речі Посполитої, а з 1654 р. були приведені у тісний зв'язок з державним устроєм Московської держави. Досить віддалені один від одного українські історико-етног-

рафічні та географічні регіони — Волинь, Поділля, Київщина та Наддніпрянщина (Середня і Нижня) являли собою об'єднану лише міфом про спільне минуле жителів та давніми традиціями життєустрою цілісність. На цих, досить обширних, територіях існувала велика кількість «місцевих» (чутливо залежних від природного середовища, рівня агресивності культурних практик сусідів та інших суспільнотворчих чинників) типів життєустрою [15], які своєрідно віддзеркалювали жіночу присутність в практиках повсякденного життя. Ця обставина дещо ускладнює наш пошук, примушуючи шукати унормовані практики (сценарії) жіночої активності (поведінки), характерні для конкретного регіону чи місцевості. Адже в будь-якому суспільстві завжди існує набір формально ніде не зафіксованих, але обов'язкових для виконання усіма членами соціуму правил (норм). Це норми моралі, звичаїв і традицій [16]. Вони пов'язані з пануючими в суспільстві уявленнями про добро і зло.

Правила такого роду складають основу ментальності населення того чи іншого регіону, яка, в свою чергу, тісно пов'язана із стилем його повсякденного життя. Поведінкові стереотипи особистості, значною мірою, формуються під впливом природного середовища та побуту. Виходячи з цього, поведінкові стратегії жінок на тогочасних «українних» землях мали чітко виражені (унормовані лише в межах конкретної місцевості чи регіону) регіональні відмінності [17].

Заселене кочовою людністю Поле, а по-татарськи *Heyhat* (Степ), на першу половину ХVІ-го століття тягнулося ледве не на п'яту частину нинішньої України, охоплюючи південні регіони Черкаської та Вінницької областей, повністю — Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську і Херсонську та почасти — Одеську і Запорізьку області. Своєрідними «дверима» в це Поле з боку досить густозаселеного (в тогочасному розумінні) Подніпров'я були пороги — переривчасте гранітне пасмо, що перетинало течію Дніпра, простягаючись на багато кілометрів між теперішніми містами Дніпропетровськом та Запоріжжям. За порогами, нижче описаної ще в середині Х ст. Костянтином Багрянородним Кічкаської переправи, починався Дніпровський Низ. Густі дубові гаї в гирлах дніпровських допливів, незаймані бджолині рої, велика кількість риби, птахів і диких звірів, родючі землі та південна розкішна краса витворювали з цих місць привабливу райську оазу, створену Богом для сміливців, які зможуть дістатися сюди, подолавши степ та дніпровські пороги [18].

Для нас, в цьому контексті, важливим буде не стільки факт участі в колонізації краю вихідців з різних регіонів тогочасної України, скільки усвідомлення можливої присутності (на протилежному наполягає більшість вітчизняних дослідників ХХ—ХХІ ст.) [19] в повсякденних практиках козацького краю «слідів» жінок.

Шукаючи «сліди» жіночого повсякдення, ми будемо збирати все, що залишили по собі люди, мешканці цього регіону, критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення» про минуле цього краю... Підкреслимо, що проблема відсутності або наявності «слідів» жіночого повсякдення в традиціях степового соціуму сама по собі значно важливіша, аніж це видається на перший погляд. Адже вироблена соціумом традиція являється, як правило, беззаперечною можливістю входження індивіда, мікрогрупи чи соціального прошарку в історію. Через традицію (її наявність) можна вписатися в конкретний історичний період, знайти своє місце, а значить і легітимізуватися [20].

Південний степ сформував на цій території відмінний від існуючих тип життєустрою та людської особистості. Степовий соціум був зовсім не схожий на замкнуте, затиснуте в лещата релігійного догматизму, розділене щільними становими перегородками суспільство середньовічної Європи. Вартість і значимість особистості в цьому соціумі визначалася більше за особистими якостями індивіда, аніж за його приналежністю до якоїсь соціальної групи чи стану. Степ був краєм особистої волі та великих можливостей. Він притягував до себе людей «пасіонарних» [21] здатних до дії та вчинку чоловіків і жінок. Не можна не погодитись з тим, що особливі умови життя на «пограничних» землях сприяли виробленню у степового населення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм існування, де щохвилини людина мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав інакшого внутрішнього закону й порядку, аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу. Оскільки освоювати Степ, здобувати засоби для існування можна було лише зі зброєю в руках, основним заняттям населення стала військово-промислова діяльність. Зрозуміло, що в Степу, де сила панувала над правом, зброя (а не закон) розв'язувала більшість суперечок, виховувались люди сильні, енергійні та хижі, які могли оборонитись і від чужих, і від своїх. Подібні обставини життя повинні були відбитись як на чоловіках, так і на жінках — мешканках татарського пограниччя. Але це, так би мовити, в теорії, а що було на практиці? Якою бачили (і чи бачили взагалі) сучасники жінку біля татарської стіни? Якщо бачили, то якою психологією і рисами характеру наділяли жінок-низовичок сучасники?

Взявши до уваги застереження Наталі Яковенко про те, що побутова свідомість ординарних людей, форми їхньої соціальної реакції та стереотипи мислення, мали бути «еквівалентними моделі «високої» культури» [23], спробуємо «побачити» відображення образу жінки та її повсякденних практик в світоглядних

уявленнях еліти та ординарних людей — мешканців східних окраїн Речі Посполитої в цілому і Запорозжя безпосередньо. Кожна з культур (культура еліти і культура мовчазної більшості) формувала свою систему гендерної стратифікації, свої ідеали та норми соціо-статевої поведінки, витворювала свій специфічний образ жінки.

Для цього, крім традиційних джерел, залучимо до аналізу й ті історичні джерела, які до недавнього часу вважалися неважливими в руслі позитивістського нарративу, — історичні пісні, думи, легенди та перекази.

Почнемо з аналізу світоглядних уявлень елітарної частини мешканців Речі Посполитої, віддзеркалених в нарративах світського характеру.

Не пізніше 1578 року шляхтич Свентослав Оржельський (1549—1598), відомий в Великопольщі своєю розважністю та політкоректністю, створив латиномовний рукопис авторських хронік «Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа».

Описуючи життєустрій «війська Низового» — він, відбиваючи тогочасні уявлення про побут та повсякденність низових козаків, зазначив, що мешкають (вони, козаки — **О.К.**) «на берегах та численних островах Дніпрових <Бористенових>; усі піші, будують дивно легкі морські човни, що здатні з легкістю витримувати хвилі морські. На тих човнах спускаються до Очакова, де Дніпро <Бористен> впадає в Чорне море <Понт Евксинський>, і навіть доли за море. Живуть лише зі здобичі. Нападають на суші і на морі на Татар особливо і [на] Турків. Гніздяться з дружинами і дітьми на *островах* (виділено нами — **О.К.**), котрими Дніпро <Бористен> буяє, і можуть виставити до 8,000 жовнівів. Назва їх Низовці або Низові, походить з того, що сидять на нижньому Дніпрі <Бористені> (низ слов'янською значить дол)» [24].

Художнє відображення образу повсякденного життя степової людності кінця XVI — початку XVII ст. знаходимо в баладі літературного походження «Пісня козака Плахти» [25]. Балада, як гадають дослідники, була написана близько 1612 року [26], а в 1625 році вона була повністю видрукована в польському збірнику сатиричних творів Яна Дзвонівського «Sejmi Walnego Domowego Artykulow szsc...» [28].

Написаний невідомим автором, досить популярний в першій половині XVII ст. поетичний твір відображає грайливу розмову жінки з головним героєм балади — козаком Плахтою про реалії повсякденного життя козаків-запорозьців:

— Гой, козачейку, пане ж мій,
Далек же маєш домок свій?
— При березі, при Дунаю,
Там я свою хижу маю:
Ліс зелений,
Оздоблений
Красним цвітом,

Густим листом,

То дім мій

То покій.

Кулина!.....

— Гой, козачейку, пане ж мій,

Яким же буде покорм твій?

— Будем їсти саламаха,

Козацькою затираха.

При криниці

Без тескниці

Будем їсти,

Будем пити,

Викричать,

Облапать.

Кулина!...

— Гой, козачейку, пане ж мій,

Сподобався ми ся живот твій.

— Любо ж тобі горювати,

Дай преч з тобою поїхати,

— Душе моя,

Я вже твоя.

— Ручку дай

І всїдай.

— Я твоя.

— Ти моя,

Кулина!...

— Гой, козачейку, пане ж мій,

Далек же іще домик твій?

— Уже геть ті Запороги

Конець нашої дороги.

Тут козаки

Все юнаки:

Здобувають,

Пропивають,

Що мають,

Програють.

Кулина!... [28].

Отже, на час створення цікавих нам текстів в «Запорогах», «на берегах та численних островах Дніпрових», в багатих на дикого звіра, рибу та різноманітні небезпеки місцевостях жили, як бачимо, не лише чоловіки, а й сильні «пасіонарні» жінки. Умови життя на пограниччі повинні були невідворотно впливати на характер жінки та її світоглядні уявлення, виховували з неї енергійну, «маскулінізовану» натуру, здатну як до скорботи, так і до самих жакливих випробувань [29].

Активність «прикордонних», здатних до самих жакливих випробувань жінок, очевидно, являла для сучасників, досить узвичаєне явище та набувала рис традиційності в умовах пограничного життєстрою. Бо саме в цей період, а мова йде про XVI — першу половину XVIII століття, в літературі, музиці та інших культурних практиках польсько-литовської держави, до складу якої входили і українські землі, з'являється достатньо «омужнений» ідеал жінки-войовниці, захисниці південних кордонів Речі Посполитої [30].

За своїм архетипом ці жінки займали один ряд з міфічними амазонками, чия країна начебто знаходилась навколо озера Меотида (Азовське море), поблизу річки Борисфена (Дніпра): вправні войовниці, впливові політики і мисливці в уявленнях еліти Литовсько-Польської держави наділялись надзвичайною силою. Вони успішно полювали на диких тварин, очолювали армії і повстанські загони, організовували оборону фортець і замків, звільняли з полону бранців, а також здійснювали інші «нежіночі» вчинки [31].

Подвиги войовничих амазонок з берегів Азовського моря, врешті-решт, стають частиною сарматської ідеології, яку виробила і сповідувала в зазначений період польсько-литовська шляхта. У відповідності з цією ідеологією, шляхта вела свій рід не від слов'янського коріння, як поспільство, а від сарматів, войовничого народу, який жив в безкрайніх чорноземних степах, що простягались від південних околиць Речі Посполитої аж до Центральної Азії [31].

В польській-руській (українській) літературі XVI — середини XVII ст. навіть складається окремий літературний жанр, в якому прославляються (а не висміюються як те було зазвичай у більшості країн Західної Європи) «надзвичайні жінки, які ведуть себе, як чоловіки» [32], що втілюють гідний для наслідування архетип жіночої потуги [33]. Польський поет XVI ст. Ян Ковховський (1530—1584), відображаючи в своїй творчості підпорядковану тенденціям часу і простору соціальну діяльність еліти тогочасного суспільства, навіть мав за переконання тезу про те, що історія слов'ян починається з жінок, войовничих амазонок, які, прийшовши в Скіфію, заснували на її території дві Сарматії — польську та руську [34].

Отже, в світоглядних уявленнях «офіційних ідеологів» Речі Посполитої єдиний європейський міф про жінок-войовниць міцно пов'язувався з територією та культурною традицією Нижньої Наддніпряни, зокрема регіону, де, за твердим переконанням більшості сучасних дослідників, формувалася духовний світ виключно чоловічої військової спільноти та українська фольклорна традиція орієнтована на «суто чоловічі жанри» [35].

Стає очевидним, що прийнята за аксіому вітчизняною гуманітарною наукою гіпотеза про існування за Дніпровськими порогами «чисто патріархатної республіки» та «духовного світу суто чоловічої військової спільноти» виявилася недоведеною. Бо горішній поверх польсько-литовсько-українського культуротворення XVI — першої половини XVII ст., який належав, кажучи словами Михайла Бахтіна, «офіційним ідеологам епохи» [36], як бачимо, не лише фіксував фізичну присутність жінок біля татарських кордонів, але й, до певної міри, вирізняв специфіку цієї присутності.

Та чи потрібна проблематика, пов'язана з традиціями і повсякденним життям жінок козацького Запо-

шкільну історію варто підбирати іншу модель історичної освіти.

Як на наш погляд, у пригоді може стати регіональна історія — історія рідного краю. Саме історичне краєзнавство дає можливість більш предметно відтворити історію жінок окремого регіону чи історико-географічної області. Спосіб реалізації принципів гендерної рівності через вивчення історії жінок рідного краю є, вважається, найбільш перспективним. Він максимально конкретизований і дає можливість практично пізнати історію жінок конкретного регіону, місцевості чи навіть населеного пункту, зрозуміти особливості національної історії та культури. Враховуючи те, що програми регіональної історії можуть коригуватись значно швидше, ніж вітчизняної, варто було б зробити ставку

рожжя в змісті шкільної історії? Вважаю — така необхідність назріла. Вона визначається як перспективами розвитку української держави, так і нагальною потребою пом'якшення (демілітаризації) історії українського народу [37].

В одних читачів таке твердження може викликати подив, в інших — протест, оскільки прийнято вважати, що учні перевантажені, шкільні програми з історії перенасичені, отже, можливості для ознайомлення учнів з історією жінок України XVI—XVIII ст. просто немає [38]. То про що в такому разі йдеться? Мова про те, що історія України — це історія не лише чоловіків-козаків, а й мільйонів жінок, які жили і живуть на теренах цивілізованої європейської держави. Жіночий досвід охоплює все, що належить до сфери людського [39], отже — і потребує рівнозначного чоловічому вивчення та учнівського дослідження [40]. Виходячи з цього, маємо підстави стверджувати, що українській шкільній історії не уникнути розв'язання такої актуальної проблеми, як історія жінок України в цілому і козацького Запорозжя зокрема.

Проте, в умовах вже сформованого змісту шкільної історії, зумовленого державними стандартами та навчальними програмами, механічно доповнювати зміст жіночою компонентою не зовсім доцільно. Для успішної інтеграції принципів гендерної рівності в

її саме на краєзнавчий компонент і наповнити його новим гендерним змістом, де б гідне місце зайняла історія жінок України.

Інша модель, що може бути не менш результативною, пов'язується із впровадженням у практику навчання спецкурсів. Сучасна старша школа є профільною. Навчання в основній і старшій школі передбачає введення допрофільних і профільних спецкурсів за рахунок годин варіативної складової. Такі спецкурси могли б частково розв'язати проблему реалізації принципів гендерної рівності в змісті шкільної історії. Оскільки матеріал переважної більшості спецкурсів здебільшого укладається за тематичним принципом і присвячується розкриттю певної проблеми, то їх зв'язки з основними історичними курсами є умовними.

Одне з головних завдань поданого в окремій статті курсу за вибором **«Жінка в історії козацького Запорозжя»** (див. стор. 18 — Ред.) — реалізація принципу гендерної рівності в змісті шкільної історії. Її зміст побудований на основі науково-документального матеріалу, досліджень сучасних українських учених про традиції й повсякденне життя жінок козацького Запорозжя та України раннього Нового часу в цілому. Всі теми курсу несуть інформаційне, естетичне, виховне та гендерне навантаження, формують у школярів вільний від гендерних упереджень і пересудів світогляд, впливаючи на індивідуальну та колективну свідомість. Сприятиме прискореній інтеграції курсу за вибором в освітній процес і укладений нами посібник для вчителів та учнів «Традиції та повсякденність жінок козацького Запорозжя. Сторінки історії»: навчальний посібник для вчителів та учнів 8 класу основної школи, 10—11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи [програма курсу за вибором, навчальна хрестоматія, короткий словник основних культурологічних та історично-фемінологічних понять і термінів] (О.П. Кривоший — Запоріжжя: Просвіта, 2013. — 126 с.).

Все це створюватиме належні умови для подальшої демократизації навчально-виховного процесу, який базується на актуальній для сучасної школи проблемі — повазі до особистості кожної дитини. Таке, на наш погляд, «безболісне» коригування шкільної історії варто сприймати як закономірне явище, зумовлене вимогами часу, логікою розвитку освітньої галузі, історичної науки та її методологічних засад.

Посилання

1. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Д. Яворницький — Львів: Світ, 1990 — Т. I — С. 181.
2. Макаров А. Козацтво і бароко / А. Макаров // Запорозжя: До історії козацької культури / Упорядк. тексту, передм. І. Кравченка. Упорядк. іл. матеріалу Ю. Іванченка. — К.: Мистецтво, 1993. — С. 280
3. В цьому контексті доцільним буде звернення до навчального посібника «Традиції та повсякденне життя жінок України XVI—XVII ст.» який побачив світ. В липні 2011 року в харківському видавництві «Основа». Кривоший О.П. Традиції та повсякденне життя жінок України XVI — XVII ст. — Х.: Вид. група «Основа», 2011. — 96 с. — (б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 7 (91)).
4. Кривоший О.П. Жінка в культурному просторі Запорозжя. Межі присутності / О.П. Кривоший // Історія в школі. 2011. — №9. — С. 15.
5. Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) // Доба. — 2002. — №3. — С. 8.
6. Кривоший О.П. Жінка в культурному просторі Запорозжя. Межі присутності — С. 16.
7. Фуко М. Слова і речі: Археологія гуманітарних наук / М. Фуко — Спб., 1994 — С. 220.
8. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького / А. Скальковський — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С. 60; 151; 210.
9. Куліш П. Записки о Южной Руси. Т.1 — Спб., 1857. — С. 159—222.
10. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Т. I — С. 241—242.
11. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького — С. 74.
12. Там само.
13. А. Скальковський, Д. Яворницький та П. Куліш авторитетно стверджували, що козакам-запорозжцям, заборонялось не лише одружуватись, бо козак «за втрату цноти (надто в Січі) міг поплатитись головою», (Див.: Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. — С. 211) але й приводить жінок на Січ, «будь вона навіть матір'ю, сестрою або сторонньою для козака жінкою».(Див.: Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Т.І — С. 181)
14. Під культурою будемо розуміти не сукупність досягнень у розвитку духовного життя України XVI — XVIII ст., а світоглядну модель, характерну для даного соціуму, всю систему цінностей, виражену, втілену і символізовану в артефактах, людських вчинках, загалом у повсякденному житті і всю систему стосунків, встановлених між тогочасними людьми і світом. Див.: Берк. П. Антропология итальянского Возрождения / П. Берк // «Одиссей». Образ другого в культурі. — М.: Мысль., 1994. — С. 272—283.
15. В цьому контексті варто наголосити на існуванні певної демаркаційної лінії у ставленні шляхти «українних» воеводств одна до одної. Це виявлялося на рівні побутових ситуацій, що наводять на думку про відмінності в традиціях життєустрою мешканців цих пограничних територій. Див.: Яковенко Н. «Чоловік добрий» і «чоловік злий»: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI — середини XVII ст. / Н.Яковенко // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. — 1992. — Т.1. — С. 88.
16. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920 — 1930 годы / Н.Б. Лебина — СПб: Журнал «Нева» — Издательско-торговый дом «Летний сад», 1999 — 12.

17. В другій половині XVI — першій половині XVII ст. на базі південноукраїнської поведінкової стратегії була сформована національна поведінкова стратегія жінки-українки.

18. Кривоший О.П. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Воєнно-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. 2011. №5, — С. 21.

19. Там само — С. 22.

20. Смоляр Л. Олена (Мар'яна) Зависна — героїчний епізод чи типовий образ жінки героїні в українській історії / Л.Смоляр // Наше життя (Нью Йорк). 2000. — Ч. 2. (лютий). — С. 2.

21. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению / Л.Н. Гумилев — М.: Айрис-пресс, 2008 — С. 64—71.

22. Кривоший О.П. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Воєнно-історичний аспект — С. 22.

23. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. / Н. Яковенко — К.:Критика, 2002 — С.107.

24. Вирський Д. «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI — середини XVII ст.) / Д.Вирський. — К., 2005 — С. 18.

25. Пісня козака Плахти. // Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI — поч. XIX ст.). К.: Молодь, 1984. — С.54—57.

26. Українська балада. Антологія. К.:Наукова думка, 1964. — С. 529.

27. Заголовок в перекладі на українську мову виглядає так: «Шість статей загального домашнього сейму, що дуже потрібні для усіх станів, а найбільше для тих, на кому їздять жінки, що уміли приборкати їх, аби їм корилися. Додані до цього й інші смішні для читачів речі. Видав Ян Дзюновський. Друковано в Олесниці на Почанівській вулиці року 1625». Наприкінці книги надруковано було вірші Дзюновського про козака Плахту і додано «Pіesn Kozaka Plachty». Див.: Українська балада. Антологія. — С. 530.

28. Пісня козака Плахти. // Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI — поч. XIX ст.) — С. 54—56.

29. Д-р Антоній І (Й. Ролле) Украинские женщины / Й.Ролле // Киевская старина. — 1883. — №7 — С. 271.

30. Кривоший О.П. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Воєнно-історичний аспект — С. 23.

31. Zamoyski Adam. The Polish Way. New York; Toronto: Franklin Watts, 1988. — P. 107.

32. Любамирски Л. «Воинственная женщина» в культуре польско-литовского содружества. // Женщины на краю Европы. (Под ред. Е.Гаповой) Минск: ЕГУ, 2003. — С.34.

33. Lorence-Kot Bogna. Child-Rearing and Reform: A Study of the Nobility in Eighteenth-Century Poland.Westport; Connecticut:Greenwood Press, 1985. — P. 61.

34. Milosz Czeslaw. The History of Polish Literature, 2nd ed. Berkeley and Los Angeles, CA:University of California Press, 1983. — P. 63.

35. Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни: буття у просторі та часі. Монографія / І.Я. Павленко — Запоріжжя, 2006. — С. 5.

36. Кривоший О.П. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Воєнно-історичний аспект — С. 23.

37. Кривоший О.П. Євангеліє княгині Заславської. Сценарій повсякденного життя елітної жінки в культурному просторі України середини XVI-го століття О.П. Кривоший // Історія в школі. 2011. — №4. — С. 13.

38. Всі, без виключення, підручники з «Історії України» для 8 класу середньої школи впевнено демонструють «невидимість жінок» в історії України XVI—XVIII ст. Немає жінок ні серед «магнатів і шляхти», ні серед українських «міщан і селян». Не говорять вже про участь жінок в розбудові традицій запорозького козацтва та українського козацького війська.

39. Lerner G. The majority finds its Past / G. Lerner // Current History. — 1976. — №7 (416). — P. 231.

40. Навчальна програма з історії для 5—9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. // Історія в школі. 2012. — №7—8. — С. 1—2.